

Q
K

тырар

ітанханасы

Құлбек Ергөбек

АРЫСТАР МЕН
АҒЫСТАР

Құлбек Ергөбек

АРЫСТАР МЕН АҒЫСТАР

Алтыншы кітап

Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық
қазақ-түрік университеті
КІТАПХАНА
Түркістан қаласы

ТҰРАН

ББК 83.3 Қаз
Е 65

Ергөбек Қ.
Е 65 Арыстар мен ағыстар. –Түркістан, 2006 ж. 6-кітап – 366б.

ISBN 9965-840-22-9

Әдебиет сыншысы, ғалым Құлбек Ергөбек «Арыстар мен Ағыстар» атап, тақырыптық сын кітаптарын жазып келе жатқаны көзқаракты оқырманға мәлім. Аталмыш тақырыптық сын еңбегінің бірінші кітабы түгелімен қазақ поэзиясының, екінші кітабы қазақ прозасының, үшінші кітабы қазақ балалар әдебиетінің, төртінші кітабы қазақ әдебиеттану, сын жанрының жай-күйін, бесінші кітабы – жазушының шығармашылық шеберханасы (лаборатория) мәселесін қарастыратын.

Сол дәстүр аясында туған «Арыстар мен Ағыстардың» алтыншы кітабы қазақ мемуаристикасы, деректі, ғұмырнамалық прозаның, эпистолярлық жанрдың өріс-өркені, табиғат-тағдыры жайында.

ББК 83.3 Қаз

Е $\frac{4603020000}{00(05)-07}$

Б.М.Сапарбаева!
Автор

ЖЫРҒА БЕРГІСІЗ СЫРЛАР

(Сыншы ғалым Қ.Ергөбектің
«Баянғұмыр» кітабы жайында)

Әдебиет көкжиегінде төбе көрсеткен жаңалықтар, жаңа үрдістер жылдап, он жылдап тілге тиек болмай, сұр қалпында жататыны жасыруға ынғайсыз фактілердің бірі. Мәселен, баллада қазақ поэзиясында сонау Сұлтанмахмұттың «Бір адамға» және Қалмақан Әбдіқадыровтың «Гранат» сияқты тырнақалды тәжірбиелерін есептемегенде соғыс жылдарында шаң көрсете бастап, майдан жылдарынан соң қауырт қаптамаса да, қатары қалыңдағанына қарамастан сексенінші жылдар басында ғана ғылыми диссертацияға алғаш рет арқау болуы біздің жоғарыдағы пікірімізді уәждей алса керек... Сонеттеріміздің қазіргі көркемдік деңгейі кең көлемде сірә байыпты сөз болып көрді ме осы?

Сыншы Құлбек Ергөбек көкжиекте енді ғана көріне бастаған құбылысқа көз тігеді, жаңалық болашағына үміт арта, жақсының қолтығынан демегендей эстетикалық қолқабысын ұсынады. Ғұмырнамалық деректі проза туындылары туралы тұңғыш рет 1986 жылы бірінші болып пікір білдірді. «Өнегелі өмір» өрісі қандай?» атты зерттемесі және «Ғұмырнамалық проза және кейіпкер парасаты». Бұлар жас ғалымның жаңалық іздегіштігінің ғана куәсі емес, жаңашылдығының куәсі.

«Баянғұмыр» сын мақалалар кітабына /Жазушы, 1991ж/ үңілсек, соған көз жеткіземіз. Автор ғұмырнамалық шығармалар жайында ғана емес, сонымен қатар сан салалы әдебиетімізге әлі дендеп кіріп, әрі армансыз әрленіп үлгермей жатқан жанрларды – естелік, күнделік, эпистолярлық нұсқалар және эссе табиғатын, солардың теориялық аспектісін, практикалық көрінісін біліктілікпен әрі бірінші мәрте зерттеп, зерделеген. Кітаптың хұсни құндылығы да осында. Бұл тарау – «Өмір өнегесі» деп аталса, екінші бөлім «Тағдырлар өнегесінде» жеке қаламгерлер тағдыры мен шығармашылығы

сөз болады. Құлбек өзі талдап отырған туындылардың көркемдік құнар-шырынын дәмкер (дегустатор) секілді қисайтпай, кібіртіксіз айыра білетіндігімен өз оқырмандарын ойланта баурайды...

Қ.Ергөбек не жөнінде, кім жөнінде жазса да, біліп жазады, білмей сөйлемейді. Ол үшін сыншы ғалым көзін тіккен объектісін жан-жақты, әр қырынан зерттеп тануға жалықпайтыны жазғандарынан анық байқалып отырады. Ол шығармасы жайында да, шығармашы жайында да неғұрлым көбірек, неғұрлым жітірек танып, танығанынан ой қорытып, тұжырым – түйіндерінің сөлін ғана ұсынатын сияқтанады. Жалпы эрудициясы мен ой өрісінің биіктігі, білімдарлығы автор көзқарасының көкжиегін кеңіте түсетініне куә болатынымыздай. Құлбек құжат, факті тілімен нақты сөйлейді. Мәселен, деректі туындылардың бүгінгі биігінен сөз қозғағанда әр автордың азаматтық, шығармашылық ғұмыр баянымен астастыра талдауы соның айғағы. Немесе әкім Ораз Жандосовтың ақын Ілияс Жансүгіров өлеңдерін жатқа көп білгендігі фактісі. Әйтпесе, Қазақстанда қастерленбей қаламнан қағыс қалып жүрген Нәзір, Абдолла, Садықбек ағалар өмір жолынан Өзбекстанда диссертациялар қорғалуы шалқаннан түсірердей өткір уәж..

Өзі талдап, толғап отырған пәнінің табиғатына бойлап, зерделегендегі автордың теориялық тұжырымдары, пайымдаулары ғылыми берік, әдеби қисынды әрі тың боп келеді. Сол арқылы оқырмандардың эстетикалық талғамын тәрбиелейді, жетілдіреді, байытады. Бір ғана күнделік жанрына қатысты түйіндеулерінен үзінділер келтірелік. Бұлардың дені нақыл-анықтама екендігіне де назар аудармай өте алмаймыз: «Күнделік – зерек көңілдің, ой тереңінің інжуін тере білу», «Ой қайнары-күнделік», «Күнделік – әдебиет үлгісі. Әдебиет үлгісі болғанда айта беретін мемуардың ішкі бір жанрлық бұтағы», «Күнделік – мынау тіршілік-ғаламға бір кісінің көзімен қарау, бір кісінің дүниетанымымен безбендеу ғой. Осындай ерекшелігімен

де күнделік жалпы емес, жалқы мінезді жазба», «Күнделік – кісінің ғұмыры жеткен жерде ақталады. Дұрысы, күнделік көбіне аяқталмай қалады. Өйткені кісі өлерін алдын-ала болжап біле бермейді ғой. Оның үстіне жарық дүниеге келген әрбір пенде алғы күннен үміт етіп, тіршілік кешеді. Күнделік те - иесін алғы күнге жетелейтін, жарық дүниемен жалғастыратын алтын арқау секілді нәрсе болса керек. Сөйте тұра, әрбір жазушының күнделігіндегі соңғы ой, соңғы сөйлем, сөзді оқыр ма еді? Бұл ретте де күнделік - жазушы тағдырының куәлігіне айналады.

Жазушы, ғалым, сыншы өмірінің соңғы сағаттарының қалай соққанына да куәлік жасайтын күнделіктер.» Бір ғана күнделікке автор қаншама анықтама берген, осыларға қарап-ақ аталмыш жанрдың мән-мағынасын, өзгешелігі мен ерекшеліктерін ажыратып, айыруға болмай ма? Құлбек Ергөбектің теориялық тұжырымдарының интеллектуалдық деңгей-дәрежесі міне осындай жоғары, асқаралы! Өндіріс, өнеркәсіп тілімен айтсақ, «дүние жүзілік стандарт» деңгейінде десек, шындықтан шалғай кетпеспіз! Барды бар деуге батылдық не керек?!

Эссе, естелік, ғұмырнамалық проза, эпистолярлық жанр, яғни хат жайында ұсынған Құлбектің ғылыми анықтамалары ырзалық тудырады. Әр жанрға қатысты көркемік өз өлшемін сайлайды, биік-биік талаптар қояды. Оларды қайталап орын алдырып, оқырман уақытына қол сұқпай-ақ қоялық.

Қ.Ергөбек зерттеулерінің теориялық қасиеті автордың ғалымдығына күмәнсіз куәліктей! Филология ғылымының кандидаты атанбай тұрып-ақ жазылған «Баянғұмыр» кітабы - білімдарлық жемісі. Бұл – кітаптың бірінші қасиеті болса, екіншісі- бәлкім, Құлбек еңбектерінің басты қасиеті - өзгені қайталамайтын өз позициясы, ешкімдікіне ұқсамайтын төл тенденциясы барлығы, өз көзқарасының айқындығы, шыншылдығы.

«Өз халқының жамандығын көре білмеген жақсылығын да парықтай білмесе керек. Өзінің терісін танымаған кісі өзгенің оң ісін бағалап қай ондырады? Біздің халық данқ сүйеді, мансап үшін күйеді, атаққа бас игіш, ғылым үшін айтысуға жоқ, жеке басының ісі, мүддесі үшін бірін-бірі орға жығуға бар халық қой. Әсіресе, интеллигенция, әсіресе ғылыми орта, әсіресе жазушылық орта... Ал ондай жерде, теңгермешілікке жол берілген жерде асыл жасымай, жасық асылға таңылмай тұра ма, сірә?! Ондай жерде еңбегі жоғы – бар, еңбегі бары – жоқ болып көріну, біреу бейнетін кешу, екінші біреу зейнетін көру – қалыпты жағдайға айналады. Қазақ ғылымы атақты адамдарға кенде емес. Қазақ ғылымы қай уақытта да шын ғалымдарға кенде» - дейді Құлбек.

Әлдекімдерге әдептен озыңқыраған сөз-түйін, асырып айтқан астамдау пікір болып көрінуі ықтимал мұның. Әйтсе де, жаны ашығандықтан туған жұртының жанына батыра айту деп осындай беттілікті, осындай өткірлікті, осындай шындықты атаймыз! Кімді болсын ойлантуға мәжбүр еткен сөз (қызыл бұрышы көптеу болса да мейлі) көптің пайдасына шығады!

Мәймөңкесіз сөйлеу – мықтылық нышаны, біліктік жемісі! Осы қасиет, құдайға шүкір, Құлбекте бар! Мәселен «Эссе табиғаты» атты зертеуінде Қ.Ергөбек жетпісінші жылдар басында жаңа төбе көрсете бастаған жанр туралы толғанады. Т.Кәкішевтің «Садақ», С.Шаймерденовтың «Ағалардың алақаны», Ә.Нұршайықовтың «Автопортрет», М.Әлімбаевтың «Көңіл күнделігінен» атты эссе кітаптарының күнгей беттерін көңіл көрегендігімен, ғалым парасатымен кемел талдаған Құлбек сол басылымдардың солғын, олқы тұстарын, кейде тіпті қонымсыз – ерсілеу селкеулерін алдағы ағаларым өкпелер деп іркілмей, бадырайтып - ақ көрсеткені уәжді – маған ұнады... Сыналғанның бірі өзім бола тұра, сыздана, тулай қоймадым: неге десеңіз, әдебиеткер өзі: «Расында да ақ сөйлесең –

атаңның да мінін айтуға болады ғой, тәйірі» - депті. Сонысы жөн позиция! Көпке керегі де сол!

Қатпа қалып, сіреспе стиль соқпағынан, мәңсіз машықтар, әсіресе парасат –пайымы пәстіктен арылмаған сыни мақалалар әбден тойдырып, ығыр болған оқырман «бишаралар» газет-журналдардағы пікірлерді оқуға қорғана кіріседі: «Тағы да тас шайнағандай болмаймын ба екен?...» Міне осындай жағдайда оқысаң, жетпіс жылдан астам уақытта жер бауырлаған, сағы сына жаздаған елдігіміздің туы жығылмауын ойлаған, қауіп-қатерден қаймықпаған қайсар азаматтар болғанын шешіле шерткен, шыншыл сырлар шебер кестеленуімен бізді қызықтырады-ақ, бойымыздағы қазақ қанын қыздырады-ақ! Қ.Ергөбектің «Қайырымсыз уақыттың қайсар ұланы» («Қайран да, қайран Бейсекең...») деп аталған эссесі табанды азамат, ақиқатшыл ғалым Бейсембай Кенжебаевтың рухани бес ерлігін тебірене шертуі ездердің өзін де енжар қалдырмас шығар деймін. Өйткені азаматтық тағылым айтарлықтай екен!

Немесе «Құбылып соққан замана желі-ай...» деп аталатын зерделі зерттеуі (көп жылғы ізденіс қорытындысындай) Сәбит Мұқановтай алып жазушының азаматтық, қаламгерлік жемісті асқарларын қандай деп тауып сараласа, әділ бағаласа, сонымен қатар «Тарих белендерінен мынай қоғам адасып барып өтсе, Сәбең де солай адасып барып өтті», «Адастырған-уақыт. Адастырған – үкімет пен партия басшылары» - деп ащы ақиқатты ашық айтса, әрине, автор қара қылды қақ жаруымен оқырманды ұйытады... Тоталитаризм үстемдігі өз кезінде тегеурінді таланттардың өзін де шырмап шатастырғаны қандай өкінішті, соның салдары кейінгілерге де ызғарын тигізуде: бүгінгі буынды өзара айтыстыруда... Өткеннің оң – солын анықтау қазір бізге оңайға түсіп жатқан жоқ...

«Баянғұмыр» бірқыдыру мәселені қамтыған. Әрбір әдеби «Обектіні, әрбір творчествоны ғайыптан қолға түскен сандыққа, жабулы сандыққа теңесек, соның әрқайсысына

сырттан кеп, өзіне ғана сай келетін сиқырлы кілтін табу, жұлдыздының сыбағасы емес, тапқырдың және шебердің шаруасы. Ал Қ. Ергөбек сондай кілттерді табады-ақ. Неге десеніз: «Творчество тәсілдеріне үйрене алмайсың. Әр өнерпаздың өз тәсілдері болады» (И.А.Гончаров). «Баянұмыр» кітабына енген он екі зерттеудің бәрінің де сырлы сандығын өз кілтімен ашын, сырдан шашу шашқан авторға оқырмандар «Е, бәрекелді!» - дейді.

Кітаптың құндылығына куә болар тағы бір қыры бар. Жұртшылық үшін тосын, әрі терең мазмұнды ой-толғаныстардың ара-кідік жұп-жұмыр нақыл болып нақышталуы әр материалға мәйек бітіреді, оқығанның жадында қалады. «Ізгілік – қашанда сәби, қашанда аяулы», «...жалған жалтырау мен барымен жарқырау арасын тарих-таразы безбендейді», «Қашанда саясаттың қолы ұзын. Саясаттың құрығы да ұзын» «Түзу жол – тағдыр емес. Тағдыр- адасу мен тура жолды табудан яки ұдайы ізденістен тұрады. Ізденбеген адам ғана адаспайды. Ізденген әрбір адамның адасуы – табиғи». (Бұларды нақылдар шоғыры десек те сиымды). «Әдебиет –қашанда мінез...»

Әрине, Қ.Ергөбектің осылайша түйіп, түйіндеп, тығыз айта білуі үстіне, бейнелі қалам сілтесі, сөз бастарын өзінше байлауы, ойларын ұтымды жеткізіп, өтімділігін қарастыруы оқырманды еліктіріп отырады. Мәселен, С.Мұқановтың Мәскеуде оқып жүріп, өзге үлкен қаламгерлер мен оқымыстылардан үйренуі жайында баяндай келіп, санаулы сөздермен көп мағына аңдатуы менің әлгі сезіміме уәж болардай деталь: «Дарынын біліммен жемдеп, жебеп, ой-өрісін кеңітті...». «Біліммен жемдеп» деген сөз байламы біздің қазақы шаруақорлықтан туғаны аян. Жалпы Құлбек өзінің кейбір ұстаздарынан гөрі тілдірек, өрнекті сөйлейтін әдебиеткер екенін жиі-жиі танытуда. Мен өз басым қаралмыш кітаптан шалыстау-қиғаштау қолданылған сөздердің үш-төртеуін ғана кезіктірдім. Мәселен «шінара»

емес, дұрысы – «ішінара». «Сыр жару» тіркесі құлаққа қатқыл. «Тоспа құлақ боп гәрбиеленген» тіркесіндегі «тоспа» дәл емес. «Күрен кабақтанып жарасып» деуі ерсі. Бұлар бірін-бірі сыртқа төбетін ұғымдар. Академик І. Кеңесбаевтың «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» «күрен кабақ болды /кабақбасты ұрысты ренжісті» - деп түсіндірілген.

Еңбектеріне ат қоюда да Қ.Ергөбек ерекше ізденетінін байқатады. «Өнегелі өміріе» кең өріс» - тақырыпша аты. Сөз астарына үңілсең, таяуда ғана төбе көрсеткен жанрмен бірге бүкіл өмірге, тіршілікке кең өріс тілеп отырғандай ойлантады. «Қайырымсыз уақыттын кайсар ұланы». Зерттеудің атынан-ақ заманға баға беру, азаматтық ірілігін тану танылып тұр. «Құбылып соққан замана желі-ай...». «Дүние бір қисық жол бұрандаған...» мұның да айтары аз емесін емеурінмен-ақ аңғартқандай. Қала берді «Баянғұмыр» деген кітап атауы да көп жүк көтерген. Әрі ғұмыр, әрі баяндылық – бұл зерттелген туындылардың зерлері тозбас дүниелер, халқы кәдесіне қалтқысыз жарағандар дегенге де мегзейтіндей...

Қорыта айтқанда «Баянғұмыр» атты кітаптағы зерттеулер жырға бергісіз сырлар, жырдай жүрдек оқылып жүрек жылытатын, жан дүниеңе жарық шұғыла сыйлар қуаты бар, оқырманды ойларға жетелейтін жетелі туындылар. Автор әдебиеттанудағы ақын боп сөйлейді.

Көпке еңбегімен кең танылып келе жатқан ғалым сыншы, талантты әдебиеткер Құлбек Ергөбектің «Баянғұмыр» кітабының парқы Қазақстан Жазушылар одағы «АЛАС» сыйлығына әбден арзитыны шүбә келтіре қоймас дейміз. Кітаптың өзекті идеясы – елдігіміз туын жоғары көтерісе беру!

Мұзафар Әлімбаев
ақын, Қазақстан Республикасы
Мемлекеттік сыйлығының лауреаты

I БӨЛІМ

АРЫСТАР

ҚАЙРАН ДА, ҚАЙРАН БЕЙСЕКЕҢ!

(Ұлы рухпен сырласу)

Жақында Жерорта теңізі жағалауында демалған жайым бар. Тамыры бір, туыс түрік елі дегенмен сыртқа шықтың-ақ туған ел, туған жер есіңе түсіп, өз еліңнің өсіп-өркендеуі жолын ойша шолып, өзің де іштей есеп беріп ойға шомып жатқаныңды білмей де қаласың. Осындай күннің бірінде, дұрысы түннің ішінде қазақ түркологиясы басында тұрған, ұлт әдебиеті тарихын «Түрік қағанаты» дәуіріне дейін тереңдеткен ұлы оқымысты Бейсембай Кенжебайұлы түсіме енсе бола ма?! Жарықтықтың желеп-жебеуі шығар, сырт елде жүргенде! Түр-келбеті ренжулі секілді де көрінді. Неге? Әйтеуір, солай болды. Ұйқысы қашқан мен әкемдей болған әзіз адам рухымен сырласа жөнелгенімді білмей де қалдым.

Кеңестік кезеңде туып, коммунистік режим тәрбиесін алған біздер «бү дүние» мен «о дүние», «жалған дүние» мен «бақилық дүние» ара-қатынасын дінтану еңбектерінен ғана оқып білдік емес пе?! Сондықтан ол кісінің ренішті кейпін тіршілігінде көрген қиянатына жорырымды, әлде «о дүниеде» жағдайы болмай жүрге баларымды біле алмадым. Әйтеуір, ұлы рухпен сырласып қоя бердім. Кейде үнім де шығып кетті. Сырласуым ақталу ма, арылу ма, әйтеуір дәрменсіздеу бірдеңе болып шықты.

Аса қадірлі Бейсеке-деймін мен, «аса қадірлі» сөзінің арзандап кеткенін де ескермей, аса қадірлі Бейсеке, Сіз неге ренжисіз? Өзіңіз ойлаңызшы, еліңіз аман, жеріңіз тыныш, ғұмыр бойы армандаған тәуелсіздікті алдық. Өзіңіз де көрдіңіз ғой. А-а, тәуелсіздік алғанымызды көрген жоқсыз. Бірақ,

желтоқсан оқиғасын көріп, тәуелсіздік аларымызға сеніп аттанғандай едіңіз ғой о дүниеге! Тіпті өмір бойы армандаған Орхон-Енисей ойма жазуларына тағзым етіп, Күлтегін ескерткіші көшірмесін, Еуроазия университеті ауласына әкеліп тас тұғырға орнатты ғой ой-парасаты биік жандар. Одан артық не керек, Сізге? О дүниеге арлы өлім, таза рухтан, бағыштай оқылған құраннан өзге ештеңе де керегі жоқ десетін еді ғой. О дүниені былай қойғанда, Сіз баянсыз мынау жалған дүниеде байлыққа бой алдырмаған, аярлық арамдыққа аяқ шалдырмаған жан едіңіз ғой. Енді, неге ренжулісіз, аяулы аға? Бүгінмен ғана тыныстап, бүгінмен ғана ғұмыр кешетін пендедей бәрін бүгінгі күннен бастаптын-ау, жә, бәрін басынан бастайыншы бар болғырды.

- Арғы тегіміз жаугершілікте қолға түскен башқұрт екен, - деп әңгіме сабақтайтын едіңіз. - Ойбай айтпаңыз, - деп шыр ете қалатын едім мен - Қартайғанда Ғабен түркпен, Сіз башқұрт болып, біз әдебиеттің бар қаймағынан айырылып қалар жағдайымыз жоқ.

- Е, онда тұрған не бар екен, Сұлтанмахмұт айтқандай бәріміз бір түріктің баласымыз ғой. Тарылғаннан, бөлінгеннен пайда табар болса қазақ алдына жан салмас еді ғой. Сондықтан да біздің ағайындар менің бала кезіме дейін «Эстек» деп аталатын. «Эстек» башқұрттың бір аты. Башқұрттар ертеде жауынгер халық болған. Айналасына өте ықпалды. Бәлкім «башқұрт» аталуы да содан шығар. «Құрт» - қасқыр, «баш» - бас. Демек, қасқыр текті түріктердің басы деген сөз. Түрік көк бөріден тарайды ғой. Өзің білетін Лев Николаевич (Гумилев) мұны қаузап көп жазған...

Өмір жолы жайлы әңгімеңізді осылай сабақтар едіңіз. Ал, менің білетінім - Сіздің көкірегіңіз «қазақ қайтсе ел болады?», «Азаматтық тарихымыз «Түрік қағанатынан» неге сабақталмайды?», «Ұлт әдебиетіміздің тарихы неге «Орхон-Енисей» «ойма жазуынан неге басталмайды?» деген сұрақтарға толы шер-шемен болып өткені. Менің білетінім - Сіздің жүрегіңіз қашанда қазақ деп соққаны. Қазақтың әр бір

перзенті өз ұлты жайында Сізше ойланғанда ғой, шіркін?! Кешегі кеңестік кезеңде коммунистік идеологияға ішін алдырмаған азын-аулақ азғантай адамның бірі болдыңыз. Көз көргендік раймен Алаш рухы азбаса деп армандап, қазақ қайтсе ел болады деп зарлаумен өттіңіз.

Біз қайраткерлікті қызмет, мансаппен өлшейтін түсінігі түсініксіз ұрпақпыз. Министр дәрежесіне жетті-ақ «қоғам және мемлекет қайраткері» деп шыға келеміз. Ертеректе ұлты қазақ бола тұра өзі орыс болып жазылған бір азаматты да білеміз. Көзі тірісінде оны да қайраткер деп аспандатып, атынан Құрманғазы туралы мақала (марқұм Қ.Нұрмаханов жазған), Қазақ ССР-і мәдениеті туралы кітап жазып беріп әуреге түскенбіз. Асылы, адам мансапты қызметімен емес, өз ұлтына, өз мемлекетіне сіңірген ақ ой, адал қызметімен қайраткер атанса жарасым. Сіз мансапқа қызынбадыңыз. Бар саналы ғұмырды ғылымға бағыштадыңыз. Шәкірттеріңіздің де солай ойлауын қаладыңыз. Рымғали мен Мұхтарға «ғылым жасап алмай тұрып үйленіп қоймандар», Алмаға «қарағым тұрмысқа шыға көрме»-деп құдайдың зарын қылар едіңіз. Өзіңіз жақсы көретін шәкіртіңіз Мырзатай Жолдасбеков І.Жансүгіров атындағы Талдықорған педагогикалық институтына ректор болып тағайындалған күні қуана құттықтау орнына қаныңызды ішіңізге тарта қуарып «тағы бір ғалым өлді, тарихқа баруға зор мүмкіндігі бар бір ғалым тоқтады»-дедіңіз ауыр күрсініп. «Бағы жансын, қайтейін» – дедіңіз іле-шала. Шәкіртіңізге деген жаман тілеумен айтқан жоқсыз, әрине. Қашанғыдай тарихқа, ғылымға адалдықпен айттыңыз. Сіз қайраткер ойдың адамы, қайраткер ойдың ғалымы едіңіз.

Кеңес өкіметіне бір иліксе – Сіз илігуіңіз керек еді. Неге? Өйткені Сізді жетім тағдырдан жетілген тағдырға жеткізген Кеңес өкіметі. Мына жайға қараңыз. Есіңізді білер-білмес сәби шағыңызда аяулы анаңыз көз жұмды. Әкеңіз біреудің қызын алу үшін кәмелетке әлі толмаған Айнаш әпкеңізді бәленбайыншы тоқалдыққа бай кісіге берді. Ордабасы тауын

айнала, күнде жиын өткен Күлтөбені жалаңаяқ жар кешіп Малдыбек байдың малын бақтыңыз. Бұл кәсіптен баян болмасын сезіп, әрі аштық қинап Арысқа жаяу қаштыңыз. Арыстан Ташкент астыңыз. Ол кезде «Ташкент – нанды қала» атанар еді. Бірақ, көшеде жатқан нан бар ма? Тағы да өзбек байға жалдандыңыз. «Өзбек байыса үй салады». Қалып арқалап, кесек (кірпіш) құйдыңыз. Жер шауып, егісін ектіңіз, бақша күттіңіз. Байдың балаусан қызы Зухра балалық бейілмен Сізге қызыға қарайтын. Сіз де байдың қызына әлдебір түсініксіз түйсікпен тесіле үзіле қарайсыз. Сондай күннің бірінде Сіз сүзекпен сырқаттанып, дерт меңдеп құладыңыз. Ешкімге керегі жоқ қазақ баласы өзбек бақшалығында қиналып жатты. Тек Зухра ғана қайнаған шөп тамырын аузыңызға тосты. Әупірім-тәңірмен аман қалдыңыз. Күндіз-түні шеккен бейнеттен баз кешіп, қашып көшеге шығып кеттіңіз. Кетіп бара жатып Зухраны құшақтап бір сүйдіңіз. Алма беті жәудіреп Зухра қалды. Кезбе атанып Сіз кеттіңіз көше аралап. Ол жылдары Ташкент көшелерінде теңкиіп өліп жатар қазақтар аз емес еді. Ол жылдары Ташкент көшелерінде ұрлықты кәсіп еткен кезбе балалар аз емес еді. Сіз де сондай тобыр топқа қосылдыңыз. Аштық қысқан балалардың аңдығаны – базар. Баукеспе балалардан базардағылар азар. Жамау-жыртық киімді балалар базардың бір жағынан дуылдата кіріп, қолына ілінгенін алып екінші жағынан шуылдата шығады. Бір-біріне арамдық жасамайды. Қолдарына не ілінсе шып-шырғысын шығармай ортаға салады. Қылдай бөліп жейді. Тағдыр тар кезеңде жолықтырған жандар арасындағы жазылмаған заң, жан бағу...

Осындай күннің бірінде жадау-жалпы балалар жастардың жалынды жетекшісі Ғани Мұратбаевтың қолына түсті. Ғани Мұратбаев, Садықбек Сапарбеков, Әбдікерім Ақбаев кезбе балаларды үгіттеп №4 балалар үйіне алып келді. Сау-тамтығы қалмаған киімдерін сыпырып алып, өртеп жіберді. Кір-қожалақ өздерін моншаға түсірді. Су жаңа киім берді. Міне, осы сәттен бастап Сіздің бағыңыз ашылды.

Соған қарамастан Сіз Кеңес үкіметіне бар жан-тәнінізбен берілмедіңіз. Оның да өзіндік себептері бар еді. Оны біз енді біліп жүрміз.

Сіз әдебиеттануға Абай жайындағы 1925 жылғы тегеурінді мақаланызбен келіп ендіңіз. Мақаланыздың уақытында әдеби ортада қаншалықты ролі болғанын айтып та, жазып та келемін. И.В.Сталин атындағы күншығыс еңбекшілері коммунистік университеті студенті жазған мақала Мәскеуде – Мағжандай ұлы ақын, шынайы ұстазды, Қазақстанда – Бейімбеттей қара сөз ұстасынан тартып, әдебиетті тапқа бөлмей қарайтын жандарды қуаньшқа кенелтті. Ал, тапшыл азын-аулақты ақ көз ашуға міндірді.

Содан кейін де Сіз абайтануға әрдәйім араласып, атсалысып отырдыңыз. Тіпті 1945 жылы ұлы абайтанушы Мұхтар Әуезовпен тізе қосып, қос авторлықта, қазақша-орысша қос тілде Абай жайында кітап жаздыңыз. Ұлы ақын өмір жолынан тартып мәтін тануына (текстологиясы) дейін араласып, қалам тербедіңіз.

Өзіңізді қоса айтқанда, аға буынның ілкімді қимылы дәстүр түзіп, бұл күнде абайтану іргелі ғылымға айналды. Өзіңіз Қаз МУ-ге тартып оқытқан, М.О.Әуезовтің қарсылығына қарамай, абайтануға баулыған, Санкт-Петербургта С.Е.Маловқа айтып аспирантураға орналастыратын, аяқталар жылында аспирантура тарап, мүшкіл хал кешетін сәтте ақшалай қаржыландыратын, диссертация қорғау сәтінде арнайы ұшып барып, жолдастық раймен Жирмунскийге жолығып студент керуетіне жатып қорғатып алып қайтқан Зәкиіңіз (Ахметов) абайтануды бір биікке көтеріп, өзі де бір биікке айналып, дүние салды. “Абай шәкірттері” үшін абақтыға қамалып, итжеккенге айдалған, қайтып оралғанда, Меңжамал анамыз екеуіңіз алдынан дәм ала шығып, елімен елдестіретін Қайым Мұханбетханов досыңыз да жоқ, мынау жалғанда. Алғашқы адымын абайтану тарихын зерттеуден бастаған Мекемтас Мырзахметов ініңіз де бүгінде шау тартты. Абайшыл түбітиек Тұрсын Жұртбаевтың

сакалы қауқиды, Фарифолла Есім елеулі еңбек үстінде. Ұлы ақын басын әруалуан ілім, түрлі дінге апарып тықпалап жүргендер де бар. Қалай дегенде де өзіңіз 20-шы жылдары арашалайтын “даулы” Абай – бұл күнде абайтану аталатын іргелі ілімге айналды. Қазақ өзін қадірлесе – Абайын қастерлеріне күмән жоқ. Қам жемесеңіз де болады. Сіздер бастаған іс бұл күнде арналы дәстүрге айналды...

Отызыншы жылдары Сіз Абайдан кейінгі асқар беліміз – Сұлтанмахмұтты тану, танытуымен шұғылдандыңыз. Қазақ әдебиеті көгіне жарқ етіп көтеріліп, аз тұрып, ағып түскен Сұлтанмахмұт жайында алғаш қалам тербеген жан – Бернияз Көлеев. Онан соң – жампоз жазушы Жүсіпбек Аймауытұлы! Бір өңірде туып, қатар жасаған Жүсіпбектің бұл саладағы басты еңбегі - өмірден қыршын өткен ақынның шашылып қалған әдеби мұрасын жинақтап, алғысөзін жазып, кітабын дайындағаны. Бір өкініші – Ж.Аймауытұлы ұсталып, атылып кетті де, ақын жинағы Сәбит Мұқанұлы алғысөзімен жарық көрді. Бір қуанышы – Жүсекең түзген ақын өмірбаяны кітапта авторсыз жарияланды. Міне, осы бір алғы әрекеттерден кейінгі бұл саладағы бар маңызды іс-шара Сіздің атыңызбен байланысты.

Сіз – ақынның ғылыми өмірбаянын түзушісіз.

Сіз – ақынның әдеби мұрасын жинақтап, хронологиялық тұрғыдан жүйелеушісіз.

Сіз - 1941, 1950, 1957, 1962, 1987 жылдары ақын мұрасын мәтіндік сүзгіден өткізіп бір, екі том етіп құрастырып, жарыққа шығарушысыз.

Кандидаттық диссертацияңыз – осы асау жүрек ақынға арналды. Сұлтанмахмұт әдеби мұрасын зерттеудегі жетістігіңіз қателікке баланып, 1953 жылы КОКП қатарынан шығарылдыңыз, М.Әуезовпен бірге – бір бұйрықпен жұмыстан қуылдыңыз.

Сіз сұлтанмахмұттануды зерттеу очеркінен маңызды монографияға дейін ұластыра жүргіздіңіз. Бұл саладағы әр зерттеуіңіз дау туғыза келді. Әр дау Сіздің басыңызға қатер

туғызар еді. Қыран ғұмырлы ақын басына өлідей үйірілген бұлтты өз басыңызға көшіріп алып, өзіңіздің сау басыңызды саудаға салумен өттіңіз. “Алаш ұранын” жазған Сұлтанмахмұттай ақын есімі оқулықтардан сырылып түсіп қалмай тәуелсіздік күніне аман жетсе – Сіздің жанаямас жанкешті еңбегіңіздің арқасы. Тап осы мәселеде Сізге Ғ.Мүсірепов, Ы.Дүйсенбаев, Н.Жанділдин, С.Сейітов, Т.Әбдрахманов өшіге қарады, жауыға қарсы жұмыс істеді. Сіз ақын жайлы ақиқаттан өзге ештеңеге көнбедіңіз. Ақыр нәтижесінде Сіз сұлтанмахмұттану ілімі негізін салушы, арна тартып, қалыптастырушыға айналдыңыз.

Сіз сұлтанмахмұттану ілімін қалыптастырушы ғана емес, сол ілімнің тарихын зерттеушісісіз. “Сұлтанмахмұт Торайғыровты тану, зерттеу мәселелері” аталатын ең соңғы еңбегіңіз міне осының айғағы.

“Асау жүрек” деректі әңгімелеріңіз ақын өмірінен жазылған ғұмырнамалық проза басы.

Сіз “өзім білгенді өзге білмесін” деген аяр ойдан ада, “мен білгенді өзге де білсін, өзімнен кейінгі ұрпақ жалғастырып алып кетсін” –дейтін келешекшіл жан едіңіз. Өзіңіз зерттеген әр дәуір әдебиетіне бір, не бірнеше шәкірт зерттеуші даярлауыңыз сондай кең бейіл ұстаздың көрінісі. Сұлтанмахмұттанудағы абзал ісіңізді алға адал жалғап Арап Еспенбетов жүр. Өзіңіз сызып берген бағдармен жүріп “Сұлтанмахмұт Торайғыров” аталатын маңызды монография жазды, докторлық диссертация қорғады. Ректорлық қызмет қолбайлау ма, соңғы жылдары Арап шәкіртіңіздің қаламы суып кетті. “Ақын өмірінен осындай бір ғұмырнамалық еңбек жазарсың”-деп маған Венгер классигі Дюла Йиештің “Шандор Петефи” аталатын кітабын сыйлап едіңіз. Шығармашылық еңбек берер жаста мансапқорлыққа беріліп кеттім бе, әйтеуір, Сіздің бұл аманатыңызды орындай алмай келемін. С.Торайғырұлы жайында екі-үш мақала жазудан аспадым. Бәлкім, сол үшін ренжіп жүрсіз бе екен? Әйтеуір, түсімде көрген ажарыңыз өкпелеулі...

Сіз журналистік жолды Ташкентте, Ғани мен Сара кезектесіп қол қойған “Жас қайраттан” бастаған едіңіз. Одан бері де “Лениншіл жас”, “Социалды Қазақстан”, “Қара шаруа”, “Кеңес туы”, “Оңтүстік Қазақстан”, “СССР Жоғарғы Советі ведомствосы” (Москва) секілді баспасөз басшылығында болдыңыз. Бірді-екілі рет “Қазақ әдебиеті” газетіне бас редактор ретінде қол қойдыңыз. Ол газеттерде Сіз жазған, жариялаған үлкенді-кішілі мақала көл-көсір. Оларға “Б.К.”, “Бекен”, “Байкенже”, “Қалдыбай” секілді бүркеншік есімдер бергенсіз. Көбі өз атыңызбен жарияланған. Сіздің журналистік қызметіңіз ХХ ғасырдың өн бойына созылып жатыр. Уақыт нені талап етті, соны жаздыңыз. Халыққа не керек болды, соны жаздыңыз. Жазу өз алдына, ұжымды ұйымдастырып жаздырдыңыз.

Арнайы шәкірт белгілеп осы бағыттағы материалдарыңызды жинатқан едім. Мақалаларыңыздың біразы әлі маңызын жоймаған. Ал, көбі уақыт талабына жауап беріп, міндетін атқарумен шектелген. Демек, бүгінгі күнге жарамайды. Бетке айтқанға өкпелеменіз.

Сіз журналист қана емессіз. Қазақ журналистикасы теориясы мен тарихын жасаушы жасампаздың бірісіз. “Қазақ баспасөзі тарихынан”, “Қазақ совет баспасөзі”, “Фельетон туралы” өзге де журналистерге жолбасшы боларлық еңбектеріңіз осындай ой топшылауға итермелейді. Қазіргі таңда журналистика өзгеріп, түрленіп кетті. Ал, теориясы бәлендей жаңарды дей алмаймын. Тарихы жаңаша түзілмей келеді. Досыңыз Х.Бекхожин о дүниеге өзіңізден бұрын аттанған. Ал, сүйікті шәкіртіңіз Темірбек Қожакеев жақында дүние салды. Ол Сізге адал шәкірт бола білді. Ендігі рухтарыңыз табысып үлгерген шығар. “Асыл адам айнымасы” (Абай) рас болса, арбаның ағаш доңғалағындай айнымалы заманда, Сізге көзіңіздің тірісінде қандай адал болса, сол қалыпты ұстанып өткен жан – шәкіртіңіз Темірбек Қожакеев!

Сіз – үлкен фольклорист едіңіз. Бұл саладағы алғашқы еңбегіңізге ұстазыңыз Мағжан Жұмабайұлы сүйінген. Студент

кезіңізде жинап, жариялаған, өзара салыстырған **“Бармақтай бала”** – түрік халықтары фольклорын типологиялық зерттеудің басы екен енді ойлап отырсам. **“Қобыланды батыр”** жыры жайындағы мақалаңызға ұлы Мұхтар Әуезов **“Пәлі, Бешім, мынауың жаңалық”**- деп қатты сүйсініпті. **“Едіге батыр”**- қытымыр қызыл империя ықпалымен түрік дүниесінен ығыстырылып тасталған сәтте жазылған, ерлікке баларлық мақала! Е.Бекмаханов, М.Ғабдуллин секілді тұлғалардан тартып қазақ тарихшылары, фольклористері **“Едіге батырды”** күстаналай жамандап жатқан қызыл науқан тұсында Сіздің табандап тұрып, эпосты қорғауыңыз – тірілерді қайдам, Едіге батыр рухы риза болған іс шығар. Кезіндегі жай ғой бұл.

Тәуелсіздікпен бірге **“Едіге батыр”** да ақталды. Шәкіртіңіз – Оразгүл Нұрмағанбетова құрастыруымен, Рахманқұл Бердібай алғысөзімен **“Едіге батыр”** үлкен жинақ болып жарық көрді. Мұхтар шәкіртіңіздің Едіге есімді баласы бұл тақырыпта **“Едіге батыр”** аталатын зерттеу жазып, кандидаттық диссертация қорғады. Демек, Сіздің қиынқыстау сәтте жазған батыр бейіл мақалаңыз бұл күнде фольклористикада жалғасын тапты, дәстүр түзді.

Фольклористика тарихын сөз ете отырып Абылай хан, Кенесары тұлғаларына тағзым етер едіңіз. Хан-тұлғадан жерінген заманда **“Абылай хан”** туралы кітап жазып, ерлік жасадыңыз. Жарық көрген соң бір-ер жылдан кейін кітабыңыз зиянды кітаптар қатарында тәркіленді. Кенесары хақында қолдай мақала жазғаныңызды бір көргіш қазақ көріп, жоғарыға көрсетіп, ақыры Орталық Комитетке кешірім сұрап хат жазып, әуірім-тәңірмен аман қалдыңыз. Есесіне, **“Шыңғыс хан”**, **“Абылай хан”**, **“Кенесары хан”** аталатын тарихи үштіктің екі кітабы жазылмай қалды. Жинаған материалдарыңыз архивіңізде сақтаулы. Есесіне М.Сералиннің **“Топжарған”** поэмасын талдағанда амалсыз, шарасыз коммунистік идеология жетегіне ердіңіз. Кенесарыны сынайтын шығарма деп, жамылшы жасап Сералин

“Топжарғанын” аман алып қалдыңыз. Шығарма оқулыққа енді, Кенесары есімі ұрпақтар есінде жүрді. Сіздің тарапыңыздан кеткен осы бір кемшілікті көзіңіздің тірісінде түзетін үлгермедіңіз... Оқасы жоқ, ұрпақтар түсінер...

Сіздің ұлы замандасыңыз Мұхтар Әуезовпен достығыңыз біреуді сендіреді, біреуді сендірмейді. Сенетіндер түсінікте Сенбейтіндер қиын тағдыр кешкен адамның кейінгі дүбірлеген даңқының құлы. Тас тұғырда тұрған ұлы ескерткішті көреді, көтеріп тұрған тас тұғырды көрмейді, ұлы адамның тас тұғырға қалай көтеріліп, ұлы ескерткішке айналу жолын көре алмайды. Өйткені... Өйткені, олар

Әуезов және Кенжебаев достық кешуі тарих-тағдырын білмейді. Ұлы адамның Сізді өмір бойы “Бешім” деп еркелете атағанын естігісі келмейді. Жарлары Валентина Николаевна мен Миңкамал Мұхамедиярқызының бірінің бірі емшектегі балаларын емізіскенін білмейді олар. Дүние-ғаламға даңқы кеткен “Абай жолы” эпопеясының алғашқы нұсқасы – “Абай” романын Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы Н.А.Скворцовтың (Қазақстандағы бірінші адам) қарсылығына қарамай, басын бәйгеге тігіп, жарыққа шығарған, кітаптың сүйінші данасын қолына ала отырып “Қазақ өмірінің энциклопедиясы” (Қ.Шаңғытбаев екеуі) атап мақала жазған, сөйтіп “Абайдың” жолын ашып, өзінің мансап жолын құрбандыққа шалғанын, “Абайды” жарыққа шығарғаныңыз үшін Сізге мансап жолының біржолата жабылғанын бүгінгі жұрт қайдан білсін. Бүгінде жұрттың көбі “Абайшыл”, бүгінде жұрттың көбі Мұқаншыл. Өздері ашқан, өздері тапқан. Бір-ер еңбек беріп, Мұхтартануды, тіпті, Абайтануды өздерінен бастағысы келеді...

Жақында бір досым «Адамзат күнтізбесін» кітап етіп шығарды. Қарап отырсам, қазақ ұлтынан шыққан ұлыларды қайтсем көбейтемін деп тырысқанын байқадым. Бас-басына билікке ұмтылып, алтыбақан алауыз болып Өзіміз қырқысып, бес-он тиын беріп, бұхара халықты қырқыстырғанша «бір жеңнен қол, бір жағадан бас шығарып» Бас-бас,

қол-қол орнында қимылдап, халқымыздан шыққан ұлыларды ұлықтаумен бірге, алғы күнде шығар ұлылыққа қызмет етсекші, шіркін. Ұлылық та, ынтымақ-бірлікке бітетінін неге ұмыта береміз, осы! Сіздің қабырғаңызға осы жайлар бата ма, аға?

Ағаны-ағалай алмай, ініні саралай алмай қиналып, өзге құрылық қолына өтіп, өзге құрыққа ілініп, қырықпышак болып кетер ме екен, деп қауіптенесіз бе?

Тарих әлі талай түлер. Ұрпақ әлі талай алмасар. Дүниеге большевиктік болмыспен қарап, құдайды ұмытып, обып өткісі келетіндер кетер бұл дүниеден. Дүниеге құдайды жүрегіне кіргізіп, ар көзімен қарайтын қанағатшыл ұрпақ келер. Сіздің бұл саладағы ерлікке баларлық еңбегіңізді елер. Ең бастысы – Сіздің жанкешті еңбегіңізді тарих біледі, тарих бағалайды. Ең бастысы – Мұқаң көзі тірісінде Сізге сенгендей ешкімге сенген емес, Сізді қадірлегендей ешкімді қадірлеген емес. Бұл жалған дүниені былай қойғанда, бакилық ол дүниеде де Мұқаңмен бірге жүрген шығарсыздар қадірлі Бейсеке!

Ә, айтқандай, “Абайды” жарыққа шығарғаныңыз, “Социалистік Қазақстанда” арнайы мақала жариялағаныңыз үшін Сізді итсілікпелеп ұрсатын, тіпті жерден алып жерге салып жерлейтін қаһар-хатшы Мұхаметжан Әбдіхалықов әлі тірі. Ал, Сұлтанмахмұт үшін сілкілесетін шұбар-хатшы Нұрымбек Жанділдин қаза болғалы біраз жыл. Ол жақта не болып жатқанын қайдан білейік?!...

Мұқаң демекші, ұлы Мұхтар Әуезов желеп-жебеуімен ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиетін зерттеуді өмірлік мұратыңыздың біріне айналдырдыңыз. ХХ ғасыр басы - әдеби әдіс, ағымдар мидай араласқан күрделі кезең. Әлемнің қай шалғайында, жиһан әдебиетінде сондай құбылыс. Шын ғалым табиғатына тән мінезбен қазақ әдебиетіндегі осындай қиын кезеңге бардыңыз. Әруақтар үшін, әрі Сіз үшін қатты қуанған М.Әуезов желеп-жебеушіңіз, ілгері орындарға хат жазып демеушіңіз болды. Осы орайдағы тарихи тұлғаның тарихи хаты архивіңізде сақтаулы. Сізді бұл бір М. Әуезов қана емес,

татар М.Файнулин, Жирмунский, Ә.Марғұлан, І.Кенесары зерттелді. Мәскеу, Ташкент, Санкт-Петербург архивтерінде отырдыңыз сапарып. Есесіне қызықты монография туды. Сол жылдары Сіз қолмен көшірген, фотоға түсірген материалдар қазір архивіңізде.

Тағдырлы ізденістен толайым табысты еңбектер туды. Баянды ізденістен бағалы еңбектер, кенеулі концепциялар туды. Астарлап партия айтқызбайтын ақпараттарды айттыңыз, баспалап отырып баспасөз бетіндегі, архивтегі ұлттық рухты оятарлық мәліметтерді, жарыққа шығардыңыз, кейінгі ұрпаққа жеткіздіңіз. Нәтижесінде Сіз – ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиетінің бас зерттеушісіне айналдыңыз. Әдебиет зерттеу мектебіңіз қалыптасты.

Еңбегіңіз еш болған жоқ. Тарихтан сызылып қалар талай тұлға объективті бағалауға түсті. Ұлтты оятуға қызмет еткен талай діни тұлға “діни оянушылық” өкілі ретінде ағартушылық сатыға көтерілді. ХХ ғасыр басында Алаш ардақтылары “Оян қазақ”, “Тұр қазақ”-деп жырласа. Ақан, Жақандардың көзін көргендік танытып, көрегенділік жасап, “ояну дәуірінің әдебиеті” деп тәспірледіңіз ХХ ғасыр басындағы қазақ әдебиетін. Діндар деп әдебиеттен ығыстырылған шоғырды “діни оянушылық” деп тұлға тұғырына көтеріп, “Кітаби” атап кертартпа деп таныған екінші шоғырды ағартушы деп шоқтықтандыруыңыз сол оянушылық туралы концепцияңыздың жемісі.

Айтуға оңай бұл жайлар жазуға, концепция ретінде орнықтыруға келгенде қиынның қиыны болатын. Сіздің бақкүндестеріңіз Н.Жанділдин, М.Әбдіхалықов, Қ.Бисембиев, Н.А.Скворцов секілді азулы хатшылар, айтулы ғалымдар еді. Сіз бәрін жеңдіңіз. Сіздің мектебіңіз қалыптасты. Қазір ол мектепте Сіздің шәкірттеріңіз “қаһарман”. Талай жастар осы мектепке шәкірт болып келіп, қанаттанып аттанып жатыр.

Әлі талайы келер...